

A szabadgondolkodás lélektanához.*)

A szabadgondolkodás lényegét az előítélettől való mentességben szokták keresni. A németek erre a *Voraussetzungslosigkeit* szót kovácsolták. A *Voraussetzung* fogalma általánosabb az előítéleténél, mert ezenkívül a babonát, a vallási és tudományos dogmatizmust, a hagyományokat, a tekintélyekbe vetett hitet és a gondolkodásnak sok helytelen megszokottságait (*Denkgewohnheiten*) is magában foglalja. Mindezek a képzetek (eszméleti képződmények) bizonyos ítéleteinkben és következtetéseinkben úgy szerepelnek, mint azoknak logikai előfeltételei (innen a német kifejezés), amely előfeltételek helyességétől függ, azzal áll vagy bukik az illető ítéleteink és következtetéseink helyessége. A német kifejezés annyiban nem precíz, hogy nem tesz különbséget helyes és helytelen előfeltételek, föltevések között. Holott világos, hogy minden gondolatnak megvannak a maga — bármilyen csekély számú és egyszerű — előfeltételei, s a gondolatok helyessége nem az előfeltételek hiányától, hanem — mint már érintettük — ezeknek helyességétől függ.

A szabadgondolkodás nevében tehát nem azt a lehetetlen követelést állítjuk fel, hogy gondolatainkat minden előfeltétel nélkül alkossuk meg, hanem azt, hogy azok helyességének megítélésében visszamenjünk az előfeltételeikre s ezeket is tegyük a helyesség szempontjából vizsgálat tárgyává.

*) Részlet szerzőnek a *Társadalomtudományok Szabad Iskolájában* tartott előadássorozatából, mely a közel jövőben *A szabadgondolkodás elmélete* cím alatt külön füzetben is meg fog jelenni.

A szerk.

A szabadgondolkózó mozgalom pedig helyesen felfogva nem szélmalomharc az előfeltételek nélkül való gondolkozásért, hanem irtó-háború a gondolkozásnak fent elősorolt helytelen előfeltételei ellen.

Ezek az előítéletek, babonák nemcsak a tudományos gondolkodásban fordulnak elő, hanem ép úgy, sőt fokozott mértékben a mindennapi, gyakorlati gondolkodásban is, és az utóbbinak terén is mérhetetlen bajokat idéznek elő. A szabadgondolkózó mozgalom éppen azért nem csupán a tudomány terén üldözi őket, hanem a gyakorlati életben is; annyival inkább, mert a két-féle gondolkozást szigorúan különválasztani nem lehet, amennyiben a tudományos gondolkodás is eredetileg a mindennapi gondolkozásból nőtt ki s ezzel később is folytonos kölcsönhatásban maradt.

Megegyeznek ezek az eszméleti képződmények egymás között annyiban, hogy nem elemi tényei gondolkodásunknak, hanem nagyobb, bonyolultabb gondolatkomplexusok, melyeknek helytelensége éppen alkotó elemeiknek helytelen összetételében áll, tehát azáltal ismerhető fel és szüntethető meg, ha e gondolatkomplexusokat ismét egyszerű elemeikre bontjuk széjjel s azokból újra felépíteni próbáljuk.

Tárgyi kritérium hiányában egyelőre nem is tudunk más módot ezeknek a megrostálására, mint ennek a szétszedő és összerakó eljárásnak minél lelkiismeretesebb alkalmazását. Helyes lesz az a gondolat, melyről megállapítható, hogy eszméletünknek csupa egyszerű tényén, adatán alapszik, vagy olyan bonyolultabb gondolatképződményeken, amelyek viszont logikai szükségszerűséggel ilyen egyszerű eszméleti tényekre, adatokra vezethetők vissza. Mindennek a megállapítása a tudományos gondolkodás körébe vág. A szabadgondolkodás követelménye tehát véglegesen csak a tudományos gondolkodás által, s közvetve a mindennapi gondolkodásnak minél öntudatosabbá, tudományosabbá tétele által valósítható meg.

De vajjon nem ellenkezik-e ez a követelmény az emberi gondolkodás törvényeivel? Hiszen azok az előítéletek, amelyeknek kiküszöbölésére törekszik, természetes fejleményei az emberi eszméletnek.

A diadalmas természettudományi világfelfogás korunk tudományos gondolkodásában az egyetemes törvényszerűség eszméjét emelte érvényre. Tisztába kell tehát hoznunk azt a kérdést, lehet-e ezen egyetemes törvényszerűség elismerése mellett egyáltalában szabadgondolkodásról beszélni?

Annival inkább rászorul ez a kérdés a megvilágításra, mert ismeretes, hogy az akarat szabadsága és az egyetemes törvényszerűség kiegyenlíthetetlen ellenmondásban állanak egymással. Ezt az ellenmondást a tudomány teljesen és véglegesen az egyetemes törvényszerűség javára döntötte el. Ma már kétségen felül áll, hogy az emberi akarat épen olyan szükségképeni, egyértelműleg meghatározható jelenség, mint a fizikai vagy pszichikai világ bármely más jelensége.

Ez alól a szabály alól az emberi gondolkodás sem tesz kivételt. Annak is megvannak a maga ellenmondást nem tűrő törvényei, melyeknek felderítése a pszichológiai tudomány feladatai közé tartozik. Mikor szabadgondolkozásról beszélünk, ezeknek a törvényeknek érvényességét semmiképen sem vonjuk kétségbe, sem a gondolkodásra nézve általában, sem annak egy bizonyos fajtájára nézve különösen. A szabadgondolat problémája a pszichológia körén belül egyáltalában fel sem merülhet. Míg csak arról van szó: hogyan jön létre egy gondolat — ez a pszichológia kérdése — addig a szabadgondolkozás kérdése egyszerűen tárgyaltalan.

Az emberi gondolatra vonatkozó tudomány azonban nincs kimerítve annak a magyarázatával, hogy az minő módon jön létre. Az ember épen úgy különbséget tesz helyes és helytelen gondolatok, mint helyes és helytelen akaratelhatározások (cselekedetek) között. Az előbbi különbségek tudománya a logika (a szó legtágabb értelmében), az utóbbiaké az etika. Mind a kettőnek óriási jelentősége van az emberi egyének és társadalmak boldogulása tekintetében.

A logika részint alaki, részint tartalmi kritériumok alapján megállapítja, hogy a kész gondolatok közül melyek a helyesek, s melyek a helytelenek. Azok önkéntes (spontán) keletkezése módjával azonban nem törődik. A szabadgondolat problémája a logika körén belől szintolyan tárgyaltalan, mint a pszichológia körében. Ennek tulajdonítható, hogy ezzel a kérdéssel sem a pszichológusok, sem a logikusok nem szoktak foglalkozni s így az tudományosan még alig van megvilágítva.

A kérdés a pszichológia s a logika területének határain fekszik s a két tudomány bizonyos eredményeinek egybevetéséből merül fel.

A tapasztalás ugyanis megmutatta, hogy a helytelen gondolatoknak egy egész nagy tömege és pedig mindaz, ami az előbb kifejtettek szerint babonán, előítéleten, dogmán és más

helytelen gondolatképződményen alapszik, keletkezése módját tekintve is nagy hasonlatosságot mutat.

Ezt a hasonlatosságot legkönnyebben úgy állapíthatjuk meg, ha a gondolatok keletkezésének általános vázlatát vesszük kiindulópontul.

Minden új benyomás, amely az embert egy adott pillanatban éri, a régebbi emlékképeknek, gondolatoknak és meggyőződéseknek egész tömegét találja készen; ezek közt bizonyos hullámzást idéz elő, velők kölcsönhatásba lép, melynek az az eredménye, hogy az új benyomás épen úgy, mint az összes régi benyomások stb. bizonyos — bármi csekély — módosulást szenvednek. Ha ez az eredmény ítélet alakjába foglalható, akkor új gondolatról beszélünk.

A régi és új benyomások egymásrahatásának mértéke és iránya esetek és egyének szerint igen különböző. De általánosságban megállapítható, hogy a régi benyomások mindig nagy túlsúlyban maradnak, amit már az eszméleti élet folytonossága is feltételez. *)

Csak nagy lelki válságok, megrázkódtatások alkalmával van egy-egy új benyomásnak látszólag aránytalanul nagy módosító ereje, s ez is ilyenkor inkább a régi benyomások sajátos összetételének tulajdonítandó. Hogy meggyőződéseink mindazáltal igen nagyfokú módosulásra képesek, az az új benyomások egész sorozata apró, egyirányú módosító hatásainak halmozódásában leli magyarázatát. Ha tehát azok közt a szűkebb határok közt maradunk, amelyek közt az új benyomások a régebbieket normális körülmények közt módosítani képesek, akkor megállapíthatjuk, hogy számos helytelen gondolat keletkezése (fenmaradása, illetve reprodukálódása) annak tulajdonítandó, hogy az új benyomások módosító ereje nem volt elég nagy; ha nagyobb lett volna, egy helyesebb gondolat jött volna létre, mint amely tényleg létre jött.

Ha azonban a helyes gondolat nagy mértékben eltér az illető egyén addigi felfogásától, akkor a mondottak folytán egyetlen új benyomásnak még magában véve sohasem lehet akkora módosító ereje, hogy egy csapásra létrehozza a helyes gondolatot.

*) A mi egymásra következő eszméleti állapotaink csak azért és azon felétel alatt tesznek ki egy egységes folyamatot, hogy minden következő eszméleti állapot a megelőzőtől csak csekély részében különbözik, túlnyomó részében azonos; mint ahogy pl. az emberi testnek is minden részecskéje az idők folyamán kicserélődik s a test azonosságát és egységét eme folytonos átváltozás közepette az tartja fenn, hogy ez az átváltozás fokozatosan történik s mialatt az anyagrészecskék egy csekély mennyisége kicserélődik, a test túlnyomó részét kitevő anyagrészecskék ugyanazok maradnak.

Csak az új benyomások ismétlődése esetében van meg az ebbéli különbségeknek az a következménye, hogy egyik egyénnél már kevesebb új benyomás hatása alatt létrejön a helyes gondolat, mint a másiknál. Első sorban azon fordul tehát meg a helyes gondolat sorsa, hogy ismétlődik-e az az új benyomás vagy pedig elmarad. Ez az ismétlődés vagy elmaradás lehet a véletlen műve, de mindig függ az illető egyén magatartásától is. Az utóbbinak szempontjából nagy jelentősége van annak a ténynek, hogy minden új benyomás, amely a régiekkel ellentétes és így nagyobb módosulások előidézésére alkalmas, bizonyos fájdalomérzéssel jár. Ez a fájdalomérzés csak akkor szűnik meg, ha a régi benyomások és az új között ismét helyreállt az egyensúly. Ismeretes már most, hogy az emberi természet (az állati is, de ez most nem érdekel) úgy alakult ki, hogy keressük az örömeket és kerüljük a fájdalmakat, s a jelen fájdalmait csak akkor vagyunk hajlandók elviselni, ha azok a jövőben nagyobb örömhöz vezetnek s ezeket az örömeket már a jelenben elég élénken el tudjuk képzelni.

Minél fájdalmasabb volt tehát ránk nézve egy új benyomás, annál erősebb lesz bennünk az a törekvés, hogy elhárítsuk magunktól a hozzá hasonló benyomásokat, melyeknek halmozódása további fájdalmak árán régi benyomásaink stb. nagymértékű átalakulására vezethetne.

Kivált akkor, ha az új benyomások hozzájárulásával bekövetkezendő egyensúlyi állapot örömeit kellően elképzelni nem tudjuk.

Amennyiben tehát egy helyesebb gondolat létrejötteléhez több fájdalmas benyomás halmozódása szükséges, megállapíthatjuk, hogy ez a helyes gondolat sokszor azért nem jó létre, mert az illető egyénben túlságosan nagy a fájdalmas benyomásoktól való félelem és túlságosan kicsiny a képzelő erő, mely a végső egyensúlyozódás örömeit eléje idézhetné.

A gondolkozás helyességét e szerint bizonyos fokig biztosítja:

- a) az új benyomások nagyobb módosító ereje;
- b) az ezekkel járó fájdalmak iránt való kisebb érzékenység; és
- c) a benyomások egyensúlyozódásával járó öröm élénkebb elképzelése.

Az az embertípus, amely ezeket a tulajdonságokat egyesíti magában: a szabadgondolkozó típus. Ez tehát az ellenkező típus-

tól csak fokozatilag különbözik s gondolkozása abban az értelemben nevezhető szabadabbnak amazénál, hogy régi felfogásmódjainak említett tulajdonságainál fogva könnyebb, gyorsabb és teljesebb átalakításra képes. A „szabadgondolkodás” kifejezésben eszerint a „szabadság” a régi felfogásoktól való (lélektani törvényszerűséggel indokolt) csekélyebb fokú függőséget jelenti.

Pszichológiai ismereteink jelen állása szerint is könnyű felismernünk, hogy a fent megjelölt háromféle tulajdonság voltaképpen azért jár együtt, mert lényegében azonos, alapjában egyazon jelenségnek három különböző oldala. További fejtegetéseink során azonban külön fogjuk mégis tartani, mert így könnyebben számba vehetjük, hogy mi felel meg mindegyiköknek a konkrét tények birodalmában.

Nemcsak egyénekenként, hanem életkorok szerint különböző — tehát változó — hajlandóságot mutatnak az emberek a szabadgondolkodás iránt a jelzett tényezőknek látszólag eltérő okokból eredő összehatása folytán.

A gyermekkorban csekély a hajlandóság a szabadgondolkodás iránt. A gyermek ismereteinek (régibb benyomásainak) töredékességénél, hézagosságánál fogva ugyanis nem lehet az új benyomásoknak azokra megfelelő módosító ereje. Viszont a régi benyomásokkal ellenkező új benyomás rendkívül fájdalmasan hat a gyermekre. Gondoljunk csak bizonyos gyermekkori illúzióink szétfoslásánál átélt lelki szenvedéseinkre. Ez bizonyára összefügg a tekintélyekbe vetett vak hittel, amely ismét célszerűségi okokból élénken érzett szükséglete a gyermeki léleknek, amennyiben t. i. a gyermek épen ismeretei hézagosságánál fogva fokozott mértékben rá van utalva a felnőttek irányítására, ismereteinek aránylag igen nagy része a felnőttek közlésén alapszik s cselekvőségének legfőbb célszerűségi elveként domborodik ki a felnőttek szavának követése, a szófogadás, melyet még külön erkölcsi kötelesség gyanánt is tüntetnek fel előtte, sőt meg is szoktak jutalmazni. Végül: a gyermek a dolog természeténél fogva még ritkán vagy sohasem tapasztalta azt az örömet, mely benyomásaink új egyensúlyozódásával jár s ennél fogva azt az őt jellemző erősebb képzelőtehetségével sem képes olyan élénken elképzelni, hogy annak kedvéért a jelen fájdalmait eltűrje.

Mindezek az állapotok a gyermek fejlődésével a szabadgondolkodás javára módosulnak. A szabadgondolkodásra való hajlandóság tehát a gyermekkortól a felnőtt korig emelkedő irányzatot követ. Az aggkor közeledtével ismét hanyatlás követ-

kezik be. Az új benyomások módosító erejét csökkenti az érzékek eltompulása. A régi képzetek tömege folyton növekszik, s annyira meggyökerezik, hogy minden ellenkező új benyomásra egyre fájdalmasabban reagál. Végre az új egyensúlyozódás reménye az értelem és képzelet elernyedése folytán kevés örömmel kecsegtet.

A különböző életkorok hajlandóságainak ilyenén felismerése hasznos kultúrpolitikai útbaigazításul szolgálhat mindazoknak, akik a szabadgondolkodás érvényesülésének érdekeit szívükön viselik. A szabadgondolat ellenségei úgyis megelőzték már őket a helyzet felismerésében: minden reakcionárius törekvés alapja az öregek és a gyermekek koalíciója. (Mai parlamentünkben is egy pár vén róka és a függetlenségi „arany ifjúság” a legreakcionáriusabb elem.) Ezekkel szemben a progresszív kultúrpolitikának a férfikor érvényesülését kell biztosítania. A gyermekkor és az aggkor irányában pedig a baj forrásához képest más és más eszközöket kell alkalmazni.

Az aggkor averziója a szabadgondolkodás iránt fiziológiai okokon alapszik, melyek egyelőre meg nem változtathatók. Ezért az előregedett emberek felfogásával szemben a védekezés egyedüli módja ma még ezeknek az embereknek kiküszöbölése, az érvényesülés külső eszközeitől való megfosztása. E tekintetben magunkévá kell tennünk Somló Bódog felfogását, amely ellen támadt nagy felzúdulás érdekes világot vet a nálunk uralkodó társadalmi felfogás reakcionárius mivoltára.

A gyermekekkel szemben a szabadgondolat leghathatósabb fegyvere a nevelés. Nevelés, oktatás által tölthetők ki ismereteik hézagai, ha minél több súlyt helyezünk azok összefüggésére, s kiküszöböljük azt a sok holt anyagot (grammatizálást, memorizálást), amely gyakran félre nem ismerhető célzatossággal az összefüggés meglazítására, a hézagok nyitvatartására szolgál. A másokra utaltság érzésével együtt az új benyomások fájdalmaságát is csökkenti, ha a gyermek minél többet tapasztal közvetlenül, s minthogy a közvetlen tapasztalás köre nem terjeszthető ki mindenre, a másoktól szerzett ismereteit is lehetőleg a közvetlen tapasztalás formáiban kapja, úgy, hogy már a legelső ízben is úgy alkalmazhassa, mintha azok a saját közvetlen tapasztalásai lettek volna. Végre az új egyensúlyozódással járó örömeik iránt is fogékonyabbá tehetjük, ha kellően előkészített alkalmakat adunk neki ezek tapasztalására, ezekre az örömökre figyelmeztetjük, az örömöket szimpatetikus úton öregbítjük, s különösen a tökéletesebb ismeretek nagyobb hasznosságáról minél erősebb

meggyőződést keltünk benne. Ne tartsuk vissza tévedései lejtőjén, hanem álljunk a régi és új közt tátongó szakadék másik oldalára és segítsük feléje nyújtott kézzel az új igazság kőszirtjére szállni!

Az eddigiekben a szabadgondolkodás pszichológiáját igyekezzük felfejteni, szigorúan az egyén eszméletének fejlődése szempontjából tettünk különbséget régi és új tények, benyomások és felfogások közt, az előbbieket közé sorozván mindazokat a babonákat, előítéleteket, hagyományokat, amelyek ellen a szabadgondolkodás irtó háborút hirdet. Ennek a beállításnak helyességét nem érinti az az ismert tény, hogy az ember szellemi életének mindezen képződményeit voltaképen azért tekintjük elavultaknak, mert a számos nemzedéket átölelő kultúrfejlődés során is korábban lépnek fel. Voltaképen csak az az általános jelenség ismétlődik meg rajtuk, amellyel az organikus életben mindenütt találkozunk, hogy t. i. az ontogenetikus fejlődés a filogenetikus fejlődésnek rövidített ismétlődése. Eltérés ugyan ettől még a szellemi téren leginkább képzelhető; pl. ha egy európai ifjú hirtelen valamely kezdetleges nép körébe jut, vagy, mondjuk, egy magyar emigránsnak a távol nyugaton nevelt gyermeke, egy Pulszky Ágost vagy Pulszky Károly a mi elmaradt társadalmunkba tér vissza. Az ilyeneknél tényleg a későbbi, haladottabb kultúrfoknak megfelelő benyomások egyénileg a régibbek és viszont. Ez azonban nem típus, hanem kivételes eset és pszichológiája is egészen más: nem a városi kulturközpontba jutó tanuló ifjúé, hanem inkább a múlt emlékeibe elmerülő, annak szellemét a jelenéből megérteni igyekvő archeológusé. A rendes eset az, hogy a primitívebb korból eredő kulturelemeket korábban sajátítjuk el, mint a haladottabból valókat. Ez a természettudományi analógia nélkül is egészen jól megérthető. Számos tényező működik közre társadalmunkban ennek az eredménynek előidézésére, mely tényezőket más helyen a szabadgondolkodás szociológiája címen lesz alkalmunk ismertetni.

Az az ismételt tapasztalás, hogy az új tények, új benyomások figyelembevételével alkotott felfogásaink jobbak, tökéletesebbek a régieknél, egy hitet támaszt bennünk: az emberi szellem korlátlan előrehaladásának, fejlődésének hitét. Ezt az érzést, mely az emberi boldogulás szempontjából igen hasznos, ápolnunk kell magunkban és embertársainkban. Ez a hit különbözteti meg az igazi öntudatos szabadgondolkodót a maradiak, a haladásellenesek táborától, melynek a szemében minden, ami új, eo ipso rosszabb,

mint a régi. De nem szabad az ellenkező túlságba sem esnünk. Nem szabad pl. oly módon megfordítanunk a tételt, hogy ami új, az eo ipso jobb, mint a régi.

Tudjuk, hogy a keresztényszocializmus pl. újabb keletű a szociáldemokráciánál, a misztikus művészeti irányzat a realizmusnál, mégis nagy hiba volna azokat az újdonság címén az utóbbiak helyett magunkévá tenni. (Igaz, hogy ezek az „új irányok” voltaképpen még régiebb, középkori irányzatoknak az új kiadásai; de mi sem zárja ki, hogy merőben új és mégis teljesen helytelen irányzatok keletkezzenek s bár szűkebb keretek közt, ideig-óráig érvényesüljenek.) Épen azért az időbeli sorrend szerint való újdonságot nem is tehetjük a helyesség zsinórmértékévé; hanem túl minden régin és minden újon, túl minden emberi dolgon, aminek megváltoztáról tudomásunk van, meg kell látnunk azt, ami állandóan mögötte áll, az embert a maga csekély számú és egyszerű alapszükségletével, át kell látnunk, hogy minden, ami a kultúrában változó, csak ezen szükségletek kielégítésének eszköze, hogy ezek egyre tökéletesebben alkalmazkodnak ama szükségletekhez és hogy ebben áll az ő helyességöknek mértéke és az egész emberi haladásnak az alapja.

Székely Aladár.

